

Walkusz, Jan

Z historiografii Polonii i losów Polaków za granicą wschodnią Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

Dzieje Najnowsze 29/1, 123-129

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

PRZEGLĄD BADAŃ

Jan Walkusz

Z historiografii Polonii i losów Polaków za granicą wschodnią Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL, obok Zakładu Leksykograficznego¹, stanowi jedną z ważniejszych instytucji naukowo-badawczych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Założony w 1972 r., dość szybko ugruntował właściwą sobie pozycję w świecie nauki², choć od 1990 r. jego działalność została wyraźnie zwielokrotniona. Ów stan jest bez wątpienia wypadkową ambitnych i niekonwencjonalnych przedsięwzięć operatywnego dyrektora, którym w 1990 r. został ks. Edward Walewander, a także nowej sytuacji społeczno-politycznej w Europie, umożliwiającej prowadzenie odtąd wszechstronnych badań nad Polonią i Polakami poza granicami kraju, niemożliwych do realizowania przed 1989 r. ze względów ideologicznych.

Spośród wielu inicjatyw tegoż instytutu w ostatnich latach warto nieco bliżej przyjrzeć się działalności wydawniczej, stanowiącej bodaj priorytetowe jego zadanie, a jednocześnie — bądźmy szczerzy — niekwestionowany środek szerokiej współpracy ze środowiskami polonijnymi i zagranicznymi centrami naukowymi. Choć tego typu aktywność towarzyszyła lubelskiej placówce od pierwszych chwil jej istnienia, niemniej na początku lat dziewięćdziesiątych została ona wyraźnie ukierunkowana, a przede wszystkim zdynamizowana. Stworzona

¹ Wielkim zainteresowaniem cieszy się w świecie naukowym opracowywana przez ten zakład *Encyklopedia Katolicka*. Zob. np. recenzje ostatniego, szóstego tomu: J. Serczyk, „*Summa christianitas*”. *Szósty tom „Encyklopedii Katolickiej”*, „*Zycie i Myśl*”, 42, 1994, nr 3, s. 95-99; S. Grabska, *Nad Vtomem Encyklopedii Katolickiej*, „*Więź*”, 37, 1994, z. 12, s. 159-161; J. Styk, *Encyklopedia Katolicka — tom szósty*, „*Kultura i Społeczeństwo*”, 38, 1994, nr 1, s. 225-227; B. Nadolski, *Encyklopedia Katolicka*, „*Collectanea Theologica*”, 64, 1994, nr 4, s. 175-177; J. Szymik, *Katolicki „bank danych”*, „*Gość Niedzielny*”, 71, 1994, nr 39; W Hanc, *Szósty tom Encyklopedii Katolickiej*, „*Ateneum Kapłańskie*”, 87, 1995, z. 1, s. 149-152; G. Polak, *Encyklopedia Katolicka*, „*Studia i Dokumenty Ekumeniczne*”, 11, 1995, z. 1, s. 147-148.

² Zob. *W służbie Polonii. 20 lat Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. E. Walewander, Lublin 1992.

w 1992 r. seria wydawnicza Biblioteka Polonii obejmuje odtąd zarówno Studia (seria A) oraz Materiały i Dokumenty (seria B), publikując wyniki badań zarówno pracowników Instytutu, jak i jego — w szerokim rozumieniu — współpracowników. Ponadto ogłoszona w 1992 r. w prasie krajowej i polskojęzycznej za granicą zachęta do nadsyłania wspomnień z pobytu w sowieckich łagrach i na wygnaniu, przyniosła nadszpiewanie pomyślnie rezultaty, dając tym samym dodatkowy impuls do organizowania sympozjów międzynarodowych poświęconych losom Polaków za wschodnią granicą kraju, a wszystko to, po odpowiednich zabiegach redakcyjnych, stanowi bogatą i różnorodną treść wspomnianej serii.

Do końca 1995 r. w serii A-Studia ukazało się osiem tomów. Ze względów jednak merytorycznych i metodologicznych nie można ich ustawić w jednej płaszczyźnie i oceniać według tego samego kryterium. Pięć z nich, mianowicie prace: Kazimierza Kosickiego³, Edwarda Walewandra⁴, Anastazego Nadolnego⁵, Jadwigi Plewki⁶ i Zdzisława Malczewskiego⁷, stanowią owoc indywidualnych badań prowadzonych w oparciu o bogatą bazę źródłową, gruntowną analizę materiałów z archiwów polskich i zagranicznych, a także ustalenia zawarte w bibliografii przedmiotowej, dając w efekcie liczące się w historiografii rzetelne monografie naukowe.

K. Kosicki — tytułem pełniejszej informacji — aktualny duszpasterz Polonii niemieckiej, postawił sobie za cel udokumentowanie, tak w aspekcie historycznym, i socjologicznym, dziejów duszpasterstwa wśród Polaków na ziemi niemieckiej w latach 1945-1950, czyli od chwili zakończenia II wojny światowej do momentu przejścia przesiedleńców spod opieki Międzynarodowej Organizacji do Spraw Uchodźców pod zarząd administracji niemieckiej. Jest to zatem pierwsza synteza dziejów polonijnego duszpasterstwa w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w okresie największego jej rozwoju, choć pionierem w tej dziedzinie na znacznie węższym odcinku jest A. Nadolny⁸. Ten ostatni, pozostając wierny problematyce badawczej, w sygnalizowanej wyżej pracy zaprezentował tym razem dzieje polskiego duszpasterstwa w rdzennej Austrii (terytorium powstałe po rozpadzie Austro-Węgier) od początków w 1801 r. do momentu zakończenia wojny w 1945 r. Imponująca podstawa źródłowa proveniencji kościelnej i państwowej Polski, Wiednia i Rzymu, a także skrupulatnie wykorzystana literatura, pozwoliły autorowi ukazać genezę, przekształcenia organizacyjne, uwarunkowania oraz formy i znaczenie najstarszej tego typu instytucji polonijnej. W obliczu zbliżających się rocznic: stulecia pobytu księży zmartwychwstańców w Wiedniu (1997 r.) i dwustulecia duszpasterstwa polskiego w Austrii (2001 r.), studium A. Nadolnego ma wyjątkowe znaczenie, a z drugiej strony — jak należy sądzić — stanie się inspiracją do dalszych i bardziej szczegółowych badań tego fragmentu polonijnej aktywności.

Znacznie poszerzoną problematykę, w stosunku do poprzednich prac, przedstawił Z. Malczewski, omawiając dzieje Poloni w Brazylii. Autor pracujący od szesnastu lat w tym kraju, a od sześciu wśród emigrantów polskich, udokumentował nie tylko losy środowiska polonij-

³ K. Kosicki, *Duszpasterstwo wśród Polaków w Niemczech w latach 1945-1950*, Lublin 1993.

⁴ A. Walewander, *Wychowanie chrześcijańskie w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*, Lublin 1994.

⁵ A. Nadolny, *Polskie duszpasterstwo w Austrii 1801-1945*, Lublin 1995.

⁶ J. Plewko, *Duszpasterstwo Polonii w procesie jej integracji ze społeczeństwem kanadyjskim (1875-1988)*, Lublin 1995.

⁷ Z. Malczewski, *Obecność Polaków i Polonii w Rio de Janeiro*, Lublin 1995.

⁸ A. Nadolny, *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*, Lublin 1980.

nego w Rio de Janeiro i dzieje duszpasterstwa polskiego od jego początków aż do 1995 r., lecz wzbogacił swoje studium o losy i miejsce Polaków w tamtejszym środowisku, którzy zatrzymywali się w Rio na ściśle określony czas, bądź jako dyplomaci, bądź jako ludzie nauki, artyści, czy pracownicy administracyjno-handlowi. Wspaniałym dopełnieniem obrazu jest wreszcie ukazanie obustronnych więzi między emigracją polską w Rio de Janeiro a Macierzą na przestrzeni 150-letnich dziejów tej grupy oraz zestawienie materialnych i duchowych osiągnięć Polaków wpisanych w krajobraz południowoamerykański, zilustrowane biogramami wybranych jednostek będących niejako *spiritus movens* tych przedsięwzięć.

Nieco inaczej należy widzieć obszerną pracę J. Plewki. Autorka, nie roszcząc sobie pretensji do historycznego udokumentowania Polonii, czy też duszpasterstwa polonijnego w Kanadzie, które — jak wynika z załączonej i wykorzystanej bibliografii — jest już względnie dobrze rozpoznane, ocenia od strony historyczno-socjologicznej aktywność instytucjonalnego duszpasterstwa w procesie integracji ze społeczeństwem kanadyjskim. Ponieważ Kanada nie stosowała w odniesieniu do emigrantów jaskrawej polityki asymilacji, stąd procesy przystosowania biegły tu jakby samorzutnie, a przy zachowaniu kultury starego kraju wymagano jedynie lojalności obywatelskiej i przyjęcia języka urzędowego. Autorka w oparciu o strukturę i formę duszpasterstwa polonijnego, obejmującego życie religijne, kulturalne, narodowe i społeczne, ukazuje dynamikę przemian integracyjnych wiodącą ku strukturom i tradycjom kraju osiedlenia. Okazuje się, że w dotychczasowym okresie dziejów Polonii kanadyjskiej (1875-1988) Polacy przenieśli i zachowali szereg elementów typowo polskiej tradycji kościelnej, włącznie z typem religijności, jednocześnie przejmując pewne formy i zwyczaje duszpasterstwa anglosaskiego (np. język, formy organizacji i finansowania) znaleźli się w orbicie aktywnego uczestnictwa w życiu miejscowej społeczności.

Choć kolejny tom z tej serii nie dotyczy wprost zagadnień polonijnych, niemniej problematyka w nim zawarta w wyraźny sposób korespondowała z praktyką i doświadczeniami duchowieństwa katolickiego, które wynosiło z kraju konkretne wzorce ideowe, osobowe i edukacyjne, przenosząc je następnie na grunt duszpasterstwa w kraju emigracji. Chodzi w tym miejscu o studium E. Walewandra poświęcone modelowi wychowania chrześcijańskiego realizowanemu przez Kościół katolicki w Polsce w drugiej połowie XIX w. Jeśli uświadomimy sobie, że od Wiosny Ludów kształtuje się wyraziście nie tylko świadomość narodowa, ale jeszcze bardziej — jako skutek funkcjonowania tego modelu i następstwo eksplozji nowych prądów społecznych — dochodzą do głosu nieprzychylnie Kościołowi ruchy liberalno-lewicowe, siłą rzeczy musiało to, na zasadzie przeciwwagi, wpłynąć na wykształcenie się nowego, dostosowanego do wymogów chwili, modelu duszpasterstwa. Kościół, chcąc dotrzeć do różnych grup i warstw społecznych, zwłaszcza do coraz bardziej świadomej swej odrębności inteligencji, podatnej na hasła agnostycyzmu i indyferentyzmu, nie mógł pozostać ograniczony przez stare struktury i metody wychowania. Ta nowa sytuacja i aktywność Kościoła na ziemiach Polski w drugiej połowie XIX w. została wyczerpująco omówiona przez autora w trzech wzajemnie powiązanych aspektach, gdzie oprócz ogólnej kondycji społeczeństwa w tym czasie, znajdziemy obraz wielorakich działań wychowawczych na płaszczyźnie religijnej, ich celów i treści.

W serii wydawniczej instytutu pod ogólnym tytułem Studia ukazały się jeszcze cztery inne prace, jednak ich forma zdecydowanie odbiega od wyżej zasygnalizowanych. W tym przypadku mamy do czynienia bądź z publikacją materiałów specjalistycznych sympozjów naukowych, bądź też z zebranymi artykułami naukowymi lub publicystycznymi, ułożonymi według okre-

slonego klucza. Z tych pierwszych wypada wspomnieć o książkach pt. *Polacy i Niemcy w Rosji*⁹ oraz *Polacy w Mołdawii*¹⁰. Obydwe są pokłosiem sesji naukowych zorganizowanych przez Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL, prezentując wyniki badań ludzi nauki ośrodków w Warszawie, Lublinie, Łodzi, Moskwie, Krakowie, Kiszyniowie, Wrocławiu i Poznaniu. W pierwszej, osnową tematyczną jest mniejszość narodowa tak polska, jak i niemiecka na terenie Rosji (Rosja ma tutaj znaczenie umowne, głównie geograficzne, pod którym należy rozumieć zarówno imperium rosyjskie, ZSRR, jak i niepodległe dziś państwa nadbałtyckie, Ukrainę czy Białoruś) od XIX w. aż po współczesność, jej dzieje, a także niektóre problemy szczegółowe. Bardziej jednorodny charakter ma druga publikacja dająca obraz przeszłości i teraźniejszości ok. 20-tysięcznej grupy Polaków w Mołdawii, ze szczególnym zaakcentowaniem jej sytuacji religijnej i duszpasterskiej, co jednoznacznie odzwierciedlają grupy tematów: Polska i Mołdawia na przestrzeni dziejów, Polacy w Mołdawii w okresie II wojny światowej, Kościół katolicki w Mołdawii, organizacje oraz język polski w Mołdawii.

Zbiór wcześniej publikowanych artykułów ilustrujących problem tożsamości narodowej autochtonicznej ludności polskiej na terenach należących do niedawna do Związku Radzieckiego, a obecnie znajdujących się w granicach Łotwy, Litwy, Białorusi i Ukrainy, zawiera książka Romana Dzwonkowskiego¹¹, długoletniego pracownika Instytutu, który przez ponad 20 lat wspiera duszpastersko tamtejszą ludność. Znając więc z autopsji katakumbowe życie katolików na tzw. Kresach Wschodnich, wzbogacone ponadto literaturą przedmiotu, licznymi wywiadami i wspomnieniami, rysuje wiarygodny obraz samoidentyfikacji narodowej tej grupy rodaków w najtrudniejszym okresie. Ponieważ dzieje Polaków na Kresach Wschodnich I i II Rzeczypospolitej koncentrowały się wokół Kościoła katolickiego, zrozumią przeto jest rzeczą, że większa część tego opracowania dotyczy właśnie Kościoła obrządku łacińskiego, który tak w przeszłości, jak i dziś jest nośnikiem i gwarantem polskich wartości narodowych. Zważywszy dodatkowo na brak polskich instytucji krzewiących rodzimą kulturę, przekonujemy się aż nadto, iż przeszłość Polaków na tym terenie jest tożsama z historią Kościoła katolickiego. Biorąc to wszystko pod uwagę, a także tworzoną ze względów ideologicznych propagandę o nieistnieniu problemu Polaków za granicą wschodnią, trzeba powiedzieć, że badania i świadectwo ks. prof. Dzwonkowskiego mają pionierski charakter o wyraźnych cechach dokumentalnych. Potwierdzeniem tego są także załączone mapki oraz aneksy w postaci czterech traktatów zawartych między Rzeczypospolitą Polską a Ukrainą, Republiką Białoruską, Republiką Łotewską i Republiką Litewską z lat 1992-1994.

Zarówno formatem, jak i treścią „odstaje” nieco od programowej tematyki Instytutu Polonijnego ostatnia książka z tej serii autorstwa ks. Ryszarda Iwana, zatytułowana *U progu polskiej demokracji*¹². W istocie — zgodnie zresztą z podtytułem — na publikację składa się publicystyka etyczno-społeczna oraz wywiady przeprowadzone z autorem, a przede wszystkim przez autora z wybitnymi politykami, ekonomistami, pisarzami, dziennikarzami, naukowcami i duszpasterzami z kraju i z zagranicy. Myślą przewodnią książki, którą otwiera szkic prezentujący wątek społeczny w nauce ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego, jest idea ogóln-

⁹ *Polacy i Niemcy w Rosji. Zagadnienia wybrane*, red. E. Walewander, Lublin 1993.

¹⁰ *Polacy w Mołdawii*, red. E. Walewander, Lublin 1995.

¹¹ R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.

¹² R. Iwan, *U progu polskiej demokracji. Szkice etyczno-społeczne, wywiady-rozmowy*, Lublin-Kilonia 1994.

narodowej odpowiedzialności za kształt i rozwój „raczkującej” w Polsce demokracji. Publikacja opracowania skupia się wokół trzech tematów — najnowszych wydarzeń w naszym kraju, wzbogaconych o doświadczenia niemieckie i rosyjskie, a więc: pokojowe przejście od totalitaryzmu do demokracji, pytanie i walka o kształt demokracji przy nieustannym ścieraniu się zasad liberalnych z ewangelicznymi, prądów totalnej laicyzacji z wartościami narodowymi i religijnymi oraz zarys programu odnowy III Rzeczypospolitej.

W 1993 r. Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL zainicjował w ramach Biblioteki Polonii nową serię wydawniczą, oznaczoną jako B — Materiały i Dokumenty. Na pierwszy jej tom składają się wspomnienia ks. Stanisława Bizunia, kapłana lwowskiego, w opracowaniu krytycznym ks. Józefa Wołczańskiego¹³. Autor wspomnień, urodzony w 1907 r. w Podhajcach pod Tarnopolem po studiach w seminarium duchownym we Lwowie, na Uniwersytecie Jana Kazimierza oraz w Innsbrucku, przyjął w 1930 r. święcenia kapłańskie. Pracował najpierw w duszpasterstwie, a od 1934 r. w lwowskim seminarium duchownym. Swoje wspomnienia z lat terroru niemieckiego, reżimu sowieckiego i ukraińskiego nacjonalizmu zredagował po II wojnie światowej w oparciu o systematycznie czynione notatki i zapiski w latach 1939-1945. Znajdziemy w nich szczegółowy obraz życia Kościoła obrządku łacińskiego w zetknięciu się z potrójnym terrorem oraz drobne informacje o ludziach, ich zachowaniach, postawach, a nade wszystko wiarygodny dokument walki Kościoła o przetrwanie i obronę kultury na terenie archidiecezji lwowskiej w okresie wojennej zagłady.

Losy Kościoła katolickiego i Polaków w byłym Związku Radzieckim stały się w ostatnich latach szczególnie bliskie lubelskiemu Instytutowi, który — niezwykle intensywnie — próbuje nadrobić zaniedbania w tym względzie i przerwać narzucone milczenie mające sugerować, że na tamtych terenach problem Polaków, a także Kościoła łacińskiego nie istniał. Nowe kształty historii, skrawki indywidualnych tragedii i epopeje grupowej martyrologii zaczęły nieśmiało dochodzić do głosu w związku z zorganizowanym w Lublinie w 1993 r. sympozjum pt. *Polacy w Rosji mówią o sobie*. Dyrektor Instytutu, zapowiadając w 1992 r. jego termin, zaapelował jednocześnie o nadsyłanie wspomnień z czasu pobytu na „niehumanitarnej ziemi”. Efekty apelu przeszły najśmielsze oczekiwania i wcieliły się nawet w postać całego szeregu (jest nadal kontynuowanym) publikacji pod tytułem *Polacy w Rosji mówią o sobie*¹⁴. W wielkim uproszczeniu, bogate i różnorodne świadectwa można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią opisy bardzo osobistych przeżyć uczestników akcji wysiedleńczej Polaków z Kresów w głąb imperium sowieckiego, po wkroczeniu na te tereny wojsk radzieckich 17 IX 1939 r., a także relacje aresztowanych i wysiedlonych podczas tzw. wyzwania Polski przez Armię Czerwoną w latach 1944-1945. Na drugą grupę składają się zapiski kreślące dzieje rodzin, losy jednostek, przechowywane dotąd jak relikwie na ołtarzu pamięci przez potomnych. Znać w nich nie tylko materiał historyczno-biograficzny, lecz nade wszystko zaskakującą dokumentację identyfikacji i poczucia tożsamości. Nie brak w nich także przeżyć duchowych, swoistych wyznań wiary, która w zetknięciu się z presją bezbożnego ładu i niehumanitarnego traktowania była inspiracją w kierunku pogłębienia więzi z Bogiem, pozwalającą ostatecznie przetrwać piekło codziennych doświadczeń.

¹³ S. Bizuń, *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939-1945*. Oprac., wstępem i przypisami opatrzył oraz podał do druku ks. J. Wołczański, Lublin 1993.

¹⁴ *Polacy w Rosji mówią o sobie*. Wybór i wstęp E. Walewander, t. 1, Lublin 1993; t. 2, Lublin 1994; t. 3, Lublin 1995.

Dotychczasowe trzy tomy zawierają 38 wspomnień i jedno opowiadanie o charakterze literackim autorów z kilku krajów europejskich, dotyczących problematyki XIX i XX w., np.: wspomnienia z sowieckich łagrów, o losach Polaków we Władywostoku i Archangielsku, o losach powstańców z 1863 r., a także o zesłańcach na Sybir. Nade wszystko jednak jest to dokument mówiący o niewolniczej pracy, wegetacji poniżej wszelkich ludzkich standardów, sierocym tułactwie bezdomnych dzieci, ale także — paradoksalnie — o nadziei, która tam nigdy nie umarła.

Z pewnością bogactwo materiału nadesłanego z dawnego imperium sowieckiego i powodzenie serii Polacy w Rosji mówią o sobie, a także odbyte w 1995 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim sympozjum poświęcone Polakom w Mołdawii, skłoniło kierownictwo Instytutu Polonijnego do zgromadzenia i publikacji wspomnień pt. *Polacy w Motdowie mówią o sobie*¹⁵. Na całość tomu składa się 7 tekstów pięciu autorów ze Szczecina, Krakowa i Kiszyniowa, które w kapitalny sposób dopełniają wyniki badań i dociekań historyków, a wywołane niejako okazjonalnie — choć w sposób zamierzony — dają to, czego badaczowi na próżno szukać w archiwach. Ukazują bowiem szarą i zboląłą codzienność ludzi, niekiedy całych pokoleń skazanych na tułaczkę, więzienie, a przede wszystkim na życie z dala od kraju, wśród obcych.

Z serii Materiały i Dokumenty warte odnotowania są także dwa pozostałe tomy, mianowicie ks. Mariana Bardela¹⁶, kapłana lubelskiego (święcenia w 1938 r.), który przeszedł więzienie w Zamościu i na Zamku Lubelskim oraz obozy koncentracyjne w Sachsenhausen i Dachau, a także — „rodzynek” w literaturze wspomnieniowej — relacje Bronisławy Sanejko-Kwaśnickiej¹⁷ o oddziałach Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet, działających w II Korpusie pod dowództwem gen. W. Andersa. Ks. Bardel, przy pomocy wcześniej sporządzonych notatek, pisał swój pamiętnik w latach siedemdziesiątych, gdy po okrucieństwach wojny i radosnej pracy wśród Polaków w Austrii, Włoszech i Anglii, wrócił do rodzinnej miejscowości. Na uwagę zasługuje przede wszystkim opis życia obozowego, jego funkcjonowania i struktury, a także bogata charakterystyka współwięźniów z ich solidarną wolą przetrwania i nadzieją wbrew nadziei. Drugą część pamiętnika stanowią wspomnienia z pracy duszpasterskiej w ośrodkach polonijnych. Tom zaś autorstwa B. Sanejko-Kwaśnickiej opisuje historię 316 Kompanii Transportowej PWSK składającej się z młodych dziewcząt, które wydostawszy się z rosyjskiej niewoli, niejednokrotnie musiały dodawać sobie lat, by mogły być przyjęte do wojska, a następnie 3-tonowymi samochodami przemierzać pustynie Środkowego Wschodu, Egiptu i Włoch. Jak w każdym wspomnieniu, nie brak i tu bardzo osobistych reminiscencji, drobnych obrazków z krawędzi wielkiego życia, śladów tęsknoty, porażek i zwykłej codzienności przeplatanej od czasu do czasu świątecznym uśmiechem. Ponadto autorce udało się zmobilizować do współpracy koleżanki z 316 i 317 Kompanii, których relacje dopełniają obrazu tamtych czasów. Analogiczną formę mają także fotografie, wiersze ochotniczek oraz rejestr personalny kompanii, zamieszczone w aneksie książki.

Podsumowując powyższe rozważania, trudno zdobyć się na jednoznaczną ocenę wyszczególnionych publikacji, choćby i dlatego, że każda z nich nosi na sobie piętno indywidualności

¹⁵ *Polacy w Motdowie mówią o sobie*. Wybór i wstęp E. Walewander, Lublin 1995.

¹⁶ Ks. M. Bardel, *Z Krasnobrodu przez obozy i obczyznę do rodzinnych stron*. Oprac., wstępem i przypisami opatrzył oraz podał do druku E. Walewander, Lublin 1994.

¹⁷ B. Sanejko-Kwaśnicka, *Zapomniane dziewczęta*, Lublin 1995.

autora — w przypadku Studiów, bądź zawiera opis własnych doświadczeń, doznań, wyjątkowy fragment życia, którego „prostować” nie wolno — jak to się ma z Materiałami i Dokumentami. Niemniej jednak wypada tutaj podkreślić wysoki poziom naukowy, obiektywizm badawczy i jasność formułowanych wniosków, opartych o gruntowne studia i analizę pieczołowicie zgromadzonych materiałów w przypadku prac K. Kosickiego, A. Nadolnego, J. Plewki, Z. Malczewskiego i E. Walewandra, które zainteresowanym dostarczają wiarygodnych informacji, a ich autorom gwarantują należne miejsce w historiografii. Gdy chodzi zaś o zasygnalizowane wyżej publikacje pamiętników, słusznym wydaje się podkreślenie ich — poza niekwestionowaną porcją informacji — dydaktycznego znaczenia. To prawda, że mówią one o cierpieniu, doznanych krzywdach, nieprawości i bestialstwie, ale o wiele bardziej — na konkretnych przykładach — ukazują siłę z jaką znoszono te przeciwności i przeciwstawiano się złu, a jednocześnie ostrzegają, że „człowiek człowiekowi zawsze gotów jest wyrządzić wiele zła, zwłaszcza gdy wraz z utratą Boga traci także swe wartości ludzkie”¹⁸. Nie sposób w tym miejscu nie dostrzec ogromnego wkładu redaktorów poszczególnych tomów wspomnień, którzy nadali im ostateczny kształt, zaopatrzyli w bogaty komentarz i przypisy wyjaśniające, a także sporządzili odpowiednie mapy oraz bardzo praktyczne indeksy. Wysoko należy ocenić także staranność opracowań i jakość wydania. Wszystko to z pewnością jest powodem, że obydwie serie Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL cieszą się wielkim zainteresowaniem, o czym najlepiej przekonuje fakt, iż większość poszczególnych tomów ma już po dwa wydania.

¹⁸ Z. Zieliński, „Rota”, 1994, nr 3/4, s. 142.